

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

TƏRANƏ İSMAYIL qızı ƏHMƏDOVA

**BƏDİİ MƏTNDƏ RETROSPEKSIYA KATEQORİYASININ
FORMALAŞMASI**

(ingilis dili materialı əsasında)

10.02.04 – German dilləri

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2005

11.07.05

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis dilinin üslubiyatı və leksikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Mehparə Tələt qızı Qayıbova

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Oruc İbrahim oğlu Musayev

filologiya elmləri namizədi, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti

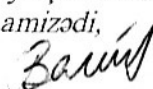
Müdafiə «24» Sentyabr 2005-ci il tarixdə saat «13» Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdindəki filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən N 02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, R.Behbudov küç., 60

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «05» iyul 2005-ci il tarixdə göndərilmişdir.

N 02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya elmləri namizədi,
dosent

 Sevdə Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Təqdim edilən dissertasiya işi bədii mətnin qurulmasında öz əhəmiyyəti rolu ilə diqqəti cəlb edən retrospeksiya kateqoriyasının tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Mövzunun aktuallığı. Son dövrlərdə mətn dilçiliyinin geniş inkişaf etməyə başlaması bu sahədə bir sıra nailiyyətlər qazanılmasına səbəb olmuş, mətnin cümlənin qrammatik kateqoriyalarından fərqlənən öz xüsusi kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Hazırda mətnin qrammatik kateqoriyalarından hər birinin ayrılıqda elmi tədqiqata cəlb edilməsi aktuallıq qazanmışdır.

Bədii mətnin təşkilində, onun struktur, semantik və qrammatik quruluşunda aparıcı mövqələrdən birini tutan retrospeksiya kateqoriyasının tədqiqi də bu sırada mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu qrammatik kateqoriyanın mətnin strukturunda funksional rolunun araşdırılması konkret olaraq bədii ədəbiyyatın yaradılması sahəsində görkəmli ədiblərin, ilk növbədə nasirlərin yaradıcılıq təcrübəsini izləməyə, onların əsrarəngiz mətnqurma ustalığını və məharətini təbliğ etməyə, bunun yeni yazarlar nəslinin və ümumiyyətlə geniş xalq kütlələrinin nitq və mətnqurma mədəniyyətinin inkişafına verəcəyi töhfəni müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə dilin öyrənilməsi, bir tərəfdən, dil daşıyıcılarının canlı nitqində özünə yer tutan aktların araşdırılmasını nəzərdə tutursa, ikinci tərəfdən, alim və tədqiqatçılar konkret söz sənətkarlarının yazılı nitqinin araşdırılmasına meyl edirlər. Bu zaman bədii mətnin linqvistik təhlilinin əsas prinsipi bədii əsərin dil materialının:

1) tarixən dəyişməkdə olan ədəbi dil fonunda inkişaf edən bədii ədəbiyyatın müəyyən mikrosistemi kimi,

2) müəyyən informasiyanın struktur baxımından tərtib edilmiş ifadə planı kimi nəzərdən keçirilməsi ilə üzvi şəkildə bağlıdır.¹

Retrospeksiya hər şeydən qabaq mətnin qurulması məsələləri ilə əlaqədar olduğuna görə struktur problemi ilə bağlıdır. Funksional baxımdan isə bu kateqoriyanın yazıçı-oxucu münasibətlərinə xidmət etməsi onun kommunikativ aspektini müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən, «mətn dilçiliyinin semantik aspektlə sıx surətdə əlaqədə olan struktur

¹ Н.М.Шанский. Лингвистический анализ художественного текста, М., 1984. с.19.

aspekti mətn elementlərinin formal üzvlənmə və birləşmə üsullarının öyrənilməsi ilə səciyyələnilir».² Bu isə mətnin digər kateqoriyaları kimi, retrospeksiya kateqoriyasının da mətnin struktur, semantik və sintaktik quruluşunda rolunu ayrıca tədqiqata cəlb etməyə şərait yaradır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Təqdim edilən dissertasiya işinin əsas məqsədi ingilisdilli bədii mətnin materialları əsasında retrospeksiya kateqoriyasının formalaşması və fəaliyyəti məsələlərinin öyrənilməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur.

- mətnin qrammatik kateqoriyaları cərgəsində retrospeksiya kateqoriyasının özünəməxsus xüsusiyyətlərinin və onun digər mətn kateqoriyaları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi;

- retrospeksiya kateqoriyasının özünün daxili xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, onun ayrı-ayrı növlərinin fərqləndirilməsi;

- retrospeksiya kateqoriyasının meydana gəlməsində müxtəlif indikatorların rolunun işıqlandırılması;

- müəyyən informasiya daşıyıcısı kimi retrospeksiya kateqoriyasının bədii mətndə müxtəlif variasiyalarının tədqiq edilməsi.

Müdəfiyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

- Mətnin sintaksisində a) oxucunun mətni oxuduğu anda mətndə təsvir edilən hadisənin, faktın və hərəkətin baş verdiyi indiki zaman, b) mətnə təsvir edilən hadisədən, faktdan, hərəkətdən əvvəl baş verənlərin zamanını göstərən keçmiş zaman, c) mətnə təsvir edilən hadisədən, faktdan, hərəkətdən sonra baş verənlərin zamanını göstərən gələcək zaman əsas kimi götürülür. Retrospeksiya kateqoriyası oxucunun mətni oxuduğu anda mətnə təsvir edilən hadisədən, faktdan və hərəkətdən əvvəl baş verənlərin zamanını göstərən keçmiş zamanla əlaqədar meydana çıxır və məhz əvvəl baş verənlərin indiki qiraət zamanına gətirilməsinə xidmət edir.

- Bədii mətnə retrospeksiya kateqoriyası iki şəkildə təzahir edir: bədii mətnə təqdim olunan hadisələrin, faktların, hərəkətlərin təsvirindən sonra həmin hadisələrə, faktlara və hərəkətlərə gətirib çıxaran səbəbləri təsvir etməkdən ötrü retrospeksiya kateqoriyasından eksplisit şəkildə istifadə edilir; bədii mətnin süjeti daha çox şəxələndikcə oxucu təsvir olunan hadisələri, faktları və hərəkətləri adekvat

² С.А.Бурляй. Формальные средства выражения связности текста в русском и французском языках.Сб научных трудов МГПИИЯ, вып. 178, 1981, с.12

qavramaq üçün əvvəllər oxuduğu hansısa bir epizoda qayıtmağa, onu xatırlamağa və ya yenidən oxumağa məcbur olur – bununla retrospeksiya kateqoriyası özünü implisit şəkildə göstərir.

- Kommunikasiya nəzəriyyəsinə əsasən, retrospeksiya kateqoriyası müəllif – oxucu ünsiyyətinin adekvat baş tutması üçün ən vacib amillərdən biridir. Retrospeksiya kateqoriyası informativlik kateqoriyası ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Məzmun-konsept informasiyasında oxucu üçün tam aydın olmayan və onu yeni informasiyanın intizarında saxlayan məqamların çoxluğu retrospektiv izahatın da çoxluğunu şərtləndirir; məzmun-konsept informasiyasının əsərin həcmindən asılı olaraq dəfələrlə dayandırılması və məzmun-fakt informasiyasının mətnə əlavə edilməsi yazıçının süjetqurma qabiliyyətini əks etdirir.

- Eksplisit retrospeksiya ayrı-ayrı leksik-qrammatik vasitələrlə (indikatorlarla), bir və ya bir neçə mikro-mətnlə ifadə edilə bilər.

- Retrospeksiyanın implisit və eksplisit retrospeksiya, obyektiv müəllif retrospeksiyası, subyektiv oxucu retrospeksiyası, konsentrasiya olunan retrospeksiya və dağınıq retrospeksiya kimi növləri vardır.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın yazılması zamanı E.Heminquey, O'Henri, U.Folkner, C.Qolsuorsi, S.Moem, C.Faulz, A.Heyli və b. kimi qüdrətli klassik söz ustalarının orijinal bədii mətnləri əsas obyekt seçilmişdir.

Mövzunun işlənmə dairəsi. Hər hansı bir mətnin retrospektiv parçalarının öyrənilməsi yalnız keçən əsrin ikinci yarısından diqqətli cəlb etməyə başlamış, ancaq indiyədək retrospeksiya kateqoriyasına aid heç bir ayrıca dissertasiya işi və ya monoqrafiya yazılmamışdır. Dilçilik ədəbiyyatının izlənilməsi göstərir ki, retrospeksiya kateqoriyasına aid elmi məqalələrin də sayı çox azdır. Bu problemlə bağlı yalnız İ.R.Qalperinin, O.İ.Moskalskayanın, Z.Y.Turayevanın, A.Qurbanovun, M.Qaibovanın, K.Abdullayevin, Ə.Abdullayevin, N.Novruzovanın, A.Məmmədovun və b. kitablarında və məqalələrində bu və ya digər səviyyədə məsələ qaldırıldığı müşahidə olunur.

İşin elmi yeniliyi. İşin elmi yeniliyi mövzunun ilk dəfə dissertasiya səviyyəsində işlənməsi ilə bağlıdır. Burada mətn dilçiliyi sahəsində ilk dəfə olaraq retrospeksiya kateqoriyası bədii mətnin ayrıca qrammatik kateqoriyası kimi tədqiqata cəlb edilmiş, ingilisdilli bədii nümunələr əsasında onun aparıcı rolu və əsas xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, informasiya daşıyıcısı olmaq etibarilə retrospeksiya kateqoriyasının mətnin bağlılığında rolu, eyni zamanda bu kateqoriyanın

özünün avtonom sintaktik və struktur xüsusiyyətləri öyrənilmiş, retrospeksiya kateqoriyasının müxtəlif növləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın əsas müddəaları bədii mətnin yaranmasında və zənginləşməsində əsas rol oynayan retrospeksiya kateqoriyası haqqında elmi təsəvvürlərin dəqiqləşdirilməsinə imkan verir. Retrospeksiya, bir tərəfdən, mətnin başqa aparıcı kateqoriyaları kimi, strukturun quruluşunda, mətn parçalarının bir-birinə bağlanması özünəməxsus rol oynayır, ikinci tərəfdən isə, başqa mətn kateqoriyalarından fərqli olaraq, həm də mətnin yeni, əlavə informasiya yükü ilə zənginləşdirilməsinə, beləliklə bədii əsərin estetik-kommunikativ təsirinin gücləndirilməsinə, onun süjet cazibədarlığının səviyyəyə yüksəldilməsinə xidmət edir.

Ümumiyyətlə bütövlükdə mətnin qrammatikası nəzəriyyəsinin yeni elmi faktlarla zənginləşdirilməsində dissertasiya işinin elmi-nəzəri nəticələrinin də müəyyən rolu olacağına ümid bəsləmək mümkündür.

Tədqiqatın elmi-praktiki əhəmiyyəti. Təqdim edilən dissertasiya işinin əsas müddəalarından mətn dilçiliyi sahəsində aparılacaq növbəti elmi-tədqiqat işlərinin yazılışında praktiki faydalanmaq mümkün olacaqdır. İşin nəticələrindən universitetlərin xüsusi kurs proqramlarında, müvafiq dərslərlərin və dərs vəsaitlərinin yazılışında istifadə etmək olar.

Eyni zamanda bədii yaradıcılığa başlamağa hazırlaşan və ya bu işə yenidən başlamış gənc yazıçılar və jurnalistlər də bu tədqiqat işinin aparıcı müddəalarından praktiki fayda əldə edə bilərlər.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Dissertasiyanın yazılışında əsas etibarilə linqvistik təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Burada həmçinin yeri gəldikcə dilçilik ədəbiyyatında istifadə olunan formal-struktur tədqiqat üsulu tətbiq edilmiş, orijinal mətnin təhlili aparılmışdır. Eyni zamanda tədqiqatın predmeti bədii mətnin strukturu ilə üzvi şəkildə əlaqədar olduğu üçün strukturla bağlı məsələlərin əyani izahından ötrü müxtəlif sxemlərdən istifadə edilmişdir.

İşin aporbasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis dilinin üslubiyatı və leksikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. İşin əsas müddəaları müxtəlif elmi mənbələrdə nəşr edilmiş, elmi seminarlarda məruzə şəklində dinlənilmişdir.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqat işinin giriş hissəsində mövzunun seçilməsinin aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, müdafiyyə çıxarılan müddəalar göstərilmiş, tədqiqatın obyektı, mövzunun işlənmə dairəsi, işin elmi yeniliyi, tədqiqatın elmi-nəzəri və elmi-praktiki əhəmiyyəti, metodoloji əsası və s. kimi məsələlər işıqlandırılmışdır.

Dissertasiyanın **birinci fəslı** «Retrospeksiya kateqoriyası və onun əsas formaları» adlanır. Burada mətnin retrospeksiya kateqoriyası ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqəsi olan aparıcı qrammatik kateqoriyaları nəzərdən keçirilmiş, retrospeksiya kateqoriyasının aparıcı kateqoriyalardan biri kimi özünəməxsus xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

İndiyə qədər aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, mətn bəzən cümlə kateqoriyaları ilə üst-üstə düşən, ancaq əsasən bütövlükdə mətnə aid olan informativlik, bitkinlik, inteqrasiya, bağlılıq, retrospeksiya, prospeksiya, kontinum, dərinlik, presuppozisiya, praqmatiklik və s. kimi bir sıra kateqoriyalara malikdir. Həmin kateqoriyalar semantik və struktur kateqoriyaları olmaqla iki qrupa bölünür:³

1) informativlik, dərinlik, presuppozisiya və praqmatika semantik,

2) inteqrasiya, bağlılıq, retrospeksiya, prospeksiya və kontinum isə struktur kateqoriyalara aiddir.

Bütöv mətn frazafövqü vəhdət təşkil edən ayrı-ayrı mikro-mənlərin bir-biri ilə bağlanması yolu ilə qurulur. Mətnin bağlılığı isə müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif hadisələr əsasında manifestasiya edilir. Bir tərəfdən, leksik, leksik-qrammatik, morfoloji, sintaktik bağlılıq vasitələri arsenalı olduğu halda, digər tərəfdən, bağlılıq müxtəlif səviyyəli vahidlərin mətn halında inteqrasiyası zamanı fikrin artması ilə təzahür edir.⁴

Frazafövqü vəhdətin bir komponenti olmaq etibarilə hər bir

³ И.Р.Гальперин. Грамматические категории текста. Известия АН СССР. №6. 1977. С.524

⁴ Е.Б.Сазонова. Метафора как одно из средств выражения связности текста. Теория и методы исследования текста и предложения. Л., 1981, с.125

cümlə və ya mətnin bir komponenti olmaq etibarilə hər bir fraza-fövqü vəhdət söyləmin ətrafında yer tutan, hələ haqqında heç nə deyilməyən nəyinsə aktualaşdırılmasına xidmət edir. Bu isə onu göstərir ki, informativlik mətnin ən əsas kateqoriyalarından biri kimi qəbul edilməlidir.

Bədii mətnin informativliyi haqqında aparılmış tədqiqatlarda əsas etibarilə iki informasiya kateqoriyası üzərində dayanılır:

- a) məzmun-fakt informasiyası,
- b) məzmun-konsept informasiyası.

Məzmun-fakt informasiyası hadisələrin baş verdiyi məkanın və zamanın təsviri, təhkiyə, xəbərvermə, müəllif düşüncələri, personajların portretləri, dialoqlar və s. kimi bir sıra kommunikasiya formalarını özündə birləşdirir. Hər bir belə məzmun-fakt informasiya forması həm də özünün substrat formasına malik olur. Məsələn üçün, müəllif düşüncələri ya sentensiya şəklində, ya da hansısa modal cümlələr şəklində, yaxud vasitəsiz müəllif nitqi şəklində və s. təqdim edilə bilər.

Məzmun-konsept informasiyasına gəlicə, bu informasiya növünün xarakteri müəllifin əsas ideyasının, konseptinin (ümumi təsvürünün) dolayısı ilə məzmun-fakt informasiyasından keçməklə və bir sıra başqa yollarla ifadə edilməsi ilə müəyyənləşir. Göstərilən konseptə nüfuz etmək yalnız məzmun-fakt informasiyası ilə məzmun-konsept informasiyası arasındakı münasibətlərin ciddi təhlili sayəsində mümkün olur. Bədii əsəri oxuduqda məlum olur ki, hətta məzmun-fakt informasiyası özü məzmun-konsept informasiyasına meyl edir. Mətnə məzmun-fakt informasiyası sanki bitməmiş qalır və buna görə də oxucunu bu informasiyadan meydana çıxacaq hansısa başqa bir informasiyanın intizarında saxlayır. Bədii mətndəki məzmun-fakt informasiyası üçün belə bir fakt səciyyəvidir ki, bu informasiya müəllifin təhkiyəsi, təsviri, düşüncələri və s. formasında realizə olunaraq eyni zamanda məzmun-konsept informasiyasının adekvat qavranılmasına kömək edir.

Bir qayda olaraq, məzmun-konsept informasiyası mətnin yenedən və daha dərindən oxunmasını tələb edir. Məzmun-konsept informasiyası xüsusən məzmun-fakt informasiyasının özündə müəyyən qədər məzmun-konsept informasiyası payını daşdığı hallarda həm də müəyyən dərəcədə məzmun-fakt informasiyasına aid olur. Məsələn, U.Folknerin «That Evening Sun» əsəri belə başlanır:

Monday is no different from any other weekday in Jefferson

now. The streets are paved now, and the telephone and electric companies are cutting down more and more of the shade trees – the water oaks, the maples and locusts and elms – to make room for iron poles bearing clusters of bloated and ghostly and bloodless grapes, and we have a city laundry which makes the rounds on Monday morning, gathering the bundles of clothes into bright-colored, specially-made motor cars: the soiled wearing of a whole week now flees apparitionlike behing alert and irritable electric horns, with a long diminishing noise of rubber and asphalt like tearing silk, and even the Negro women who still take in write people's washing after the old custom, fetch and deliver it in automobiles.

Göründüyü kimi, müəllif Ceffersonda adi bir bazar ertəsinə təsvir edir. Bütün birinci abzas xətti şəkildə inkişaf edən məzmun-konsept informasiyası əsasında qurulmuşdur, konkret zaman və məkan daxilində təqdim edilir. Ceffersonun bu bazar günü həftənin başqa günlərindən heç nə ilə fərqlənmir. Telefon və elektrik kompaniyaları küçələrdəki ağacları qırır, yerində dəmir sütunlar basdırır. Həyat dəyişir. Oxucunun diqqəti buna yönəldilir ki, şəhərin camaşırxanası coşqun fəaliyyətdədir: parlaq rəngli avtomobillər bazar ertəsi tezdən bütün şəhəri dolaşır, keçən həftə ərzində evlərdə yığılıb qalmış çirkli paltarları camaşırxanaya daşıyır; hətta keçmişdə ağ adamların paltarlarını yumaqla məşğul olan zənci qadınlar da bu gün çirkli paltarları avtomobillərdə daşıyırlar.

Yazıçı buradaca məzmun-konsept informasiyasını yarımçıq kəsir və sonrakı abzasda məzmun-fakt informasiyasına keçir, lakin ikinci abzasdakı məzmun-fakt informasiyası birinci abzasdakı məzmun-konsept informasiyası ilə sıx əlaqələndirilir, yalnız iki müxtəlif zaman ərzində müşahidə edilən fərq təsvir edilir:

But fifteen years ago, on Monday morning the quiet, dusty, shady streets would be full of Negro women with, balanced on their steady, turbaned heads, bundles of clothes tied up in sheets, almost as large as cotton bales, carried so without touch of hand between the kitchen door of the white house and the blackened washpot beside a cabin door in Negro Hollow.

Məlum olur ki, cəmi on beş il əvvəl şəhərin tozlu küçələri hər bazar ertəsi zənci qadınlarla dolu olur, onlar ağ adamların döşək ağına boğça kimi doldurduğu çirkli paltarlarını başlarına qoyaraq yumaq üçün özlərinin zənci məhəllələrinə daşıyırdılar.

Məzmun-konsept informasiyası məzmun-fakt informasiyasına münasibətdə götürüldükdə onda təzahür edən dərin struktura nisbətən səthi struktur kimi qiymətləndirilə bilər: məzmun-konsept informasiyası səthi, məzmun-fakt informasiyası dərin strukturdur.

Retrospeksiya kateqoriyasına gəlinə, onun ən tipik üsullarından biri belədir ki, oxucuya təqdim olunan hansısa hadisələrin, faktların, hərəkətlərin təsvirindən sonra müəllif həmin hadisələrə, faktlara və hərəkətlərə gətirib-çıxaran səbəbləri təsvir etməyə başlayır. Məsələ burasındadır ki, mətnin sintaksisində: a) oxucunun mətni oxuduğu anda mətndə cərəyan edən hadisənin baş verdiyi indiki zaman, b) mətndə təsvir edilən hadisədən əvvəl baş vermiş hadisənin zamanını göstərən keçmiş zaman, c) mətndə təsvir edilən hadisədən sonra baş vermiş hadisənin zamanını göstərən gələcək zaman əsas kimi götürülür.

Ancaq mətndə bu zaman ardıcılığı heç də ideal şəkildə izlənmir, əksinə, yerlərini dəyişir və belə yerdəyişmələr mətnin inkişafı mürəkkəbləşdikcə daha da çoxalır; mətn bir fazadan başqa fazaya keçir, onun ayrı-ayrı parçaları arasında yeni və mürəkkəb zaman əlaqələri qurulur: keçmiş zamanda cərəyan etmiş hadisənin təsviri önə çəkilir və qiraət anında artıq bu barədə məzmun-fakt informasiyası indiki zaman nöqtəsində təqdim edilir, yaxud sonralar baş vermiş hadisəyə qabaqcadan ekskurs edilməklə gələcək zaman haqqında məzmun-fakt informasiyası oxucu üçün indiki zamanda verilir və s.

Retrospeksiya mətn kateqoriyası kimi özünün ayrıca vasitələri ilə keçmişdə baş verən konkret bir hadisənin, əhvalatın, faktın təsvirini mətnin əsas (sürəkli) hissəsinə qatmaqla onun zənginləşdirilməsi, mürəkkəbləşdirilməsi funksiyasını həyata keçirir. Bu kateqoriya vasitəsi ilə elə bir proses həyata keçirilir ki, onsuz baş verən hadisələrin dərk edilməsi mümkün olmur.

Yazıçı bədii mətni yaza-yaza hadisələri inkişafda təsvir edir. O həm də öz mətninin ilk oxucusu kimi çıxış edir. Mətnin müəyyən hissəsinə çatdıqda yazıçı özü də əvvəlki hadisələri yadda saxlamalı və ya hansısa bir hadisə haqqında əvvəllər vermədiyi informasiyanı mətnin bu hissəsinə daxil etməli olur. Bu zaman o, pragmatik kimi çıxış edir və sanki özünün potensial oxucusunun cildinə girir, mətni hamıdan qabaq özü qavramağa çalışır. Beləliklə, mətnin müəyyən məqamda başa düşülməyən, qavranılmayan parçasını retrospektiv kateqoriya sayəsində bərpa edir, onu təkmilləşdirir.

Ümumiyyətlə retrospeksiya kateqoriyasından necə istifadə edilməsi yazıçının sənətkarlıq qüdrətini də müəyyənləşdirə bilər. Bir qayda olaraq məzmun-konsept informasiyasında oxucu üçün müəmmal olan, onu intizarda saxlayan məqamların bolluğu retrospektiv izahatın da çoxluğunu şərtləndirir ki, bu da bədii əsərin oxunaqlığını, mütaliə üçün cazibədarlığını artırır.

E.Heminqueyin «The Short Happy Life of Francis Macomber» novellası 35 səhifədən artıqdır. Həcmi belə genişliyi müəllifə mətndə bir deyil, bir neçə olduqca maraqlı retrospektiv məqamlar qurmaq imkanı vermişdir.

İri həcmli romanlarda, epopeyalarda mətnin ölçüsü əsərin sonrakı hissələrini oxuduqca retrospektiv xatırlamaların daha çox təqdim edilməsini şərtləndirir. Oxucu mətnin əvvəlki hissələrindən nə qədər çox uzaqlaşarsa, əvvəlki hissələri yada salmağa daha böyük ehtiyac hiss edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ aspektdə retrospeksiya kateqoriyası yalnız yazıçı – oxucu münasibətlərini tənzimləmək, daha dəqiq desək, müəllif mətnini oxucunun adekvat qavramasını təmin etmək məqsədinə xidmət edir. Buna görə də retrospeksiya mətnin müəyyən oxunuş məqamında ortaya çıxan bu və ya digər dərəcədə anlaşılmaz qala biləcək parçasının məhz oxucunu əvvələ qaytarmaq yolu ilə aydınlaşdırılması deməkdir. Belə ki, bədii əsərdə ayrı-ayrı personajların da süjetə müvafiq olaraq keçmişdə olanlardan nəyisə xatırlaması hələ heç də retrospeksiya sayıla bilməz. Bəzən hansısa personaj öz psixoloji durumuna müvafiq olaraq xəyallara dalır, ötüb-keçənləri yadına salaraq emosional hissələrə qapılır, lakin bu zaman personajın xatirələri hansısa qaranlıq və ya yarıqaranlıq faktı açıqlamağa, oxucuya nəyisə başa salmağa xidmət etmirsə, bunun yazıçı-oxucu münasibətlərinə dəxli olmur və buna görə də retrospeksiya kateqoriyası yaranmır.

Dissertasiyanın «Retrospeksiya kateqoriyasının növləri» adlı ikinci fəslə sübektiv oxucu retrospeksiyası, obyektiv müəllif retrospeksiyası, eksplisit və implisit retrospeksiya formalarının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Müşahidələr göstərir ki, mətnlərin çoxunda retrospeksiya implisit şəkildə təzahür edir. Bu kateqoriya insan yaddaşının əvvəllər baş verən hadisələri (verilən xəbəri) hafizədə saxlamaq və sonuncu təhkiyə kəsiyində cərəyan edənlərlə (xəbər verilənlə) bağlamaq qabiliyyətinə əsaslanır. Retrospeksiyanın məhz bu cür implisitliyi

oxucunun sərəncamına keçmişdə baş verənləri xatırlamaq üçün geniş imkanlar verir. Digər tərəfdən, prospeksiyada implisitlik eksplisit tərzdə ifadə olunan ayrı-ayrı siqnallarla çulğalaşaraq oxucunun diqqətini, yaradıcılıq potensialını mətnin sonrakı hissəsində daha nələrin baş verəcəyi üzərinə yönəldir. Retrospeksiya ayrıca bir mətn kateqoriyası kimi həmin funksiyaları xüsusi mətn vasitələrinin köməyi ilə yerinə yetirir.

Retrospeksiya oxucunu əvvəlki məzmun-fakt informasiyasına yönəldən dil ifadəsi formalarını birləşdirən qrammatik mətn kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya özünü iki aspektdə büruzə verir:

a) əvvəlki informasiya artıq mətdə təqdim edildikdə;

b) əvvəlki informasiya hələ mətdə verilmədikdə – bu halda hadisələri bir-biri ilə əlaqələndirmək üçün lazım olan əvvəlki informasiya təhkiyənin cərəyan etdiyi anda yarımçıq kəsilməsi və əvvəllər baş vermiş hadisə haqqında informasiyanın (verilməmiş xəbər) təhkiyənin bu sonuncu hissəsinə salınması, başqa sözlə, təhkiyənin zaman planlarının yerdəyişməsi yolu ilə realizə edilir.

Retrospeksiya kateqoriyası ayrı-ayrı mətn parçalarının aksentinin dəyişməsinə səbəb olur. Bu kateqoriyanın müxtəlif realizə üsulları sayəsində oxucunun yaddaşında oyanan keçmiş xatirə həmin xatirənin ilk baxışda irrelevant və ya ikinci dərəcəli görünən mahiyyətini yüksəldir, onun daha əhəmiyyətli olduğunu ön plana çəkir.

Mətni təkrar oxuduqda, xüsusən bir neçə dəfə oxuduqda retrospeksiya daha yaxşı qavranılır. Praktiki olaraq, demək olar ki, hər bir mətn bu və ya digər dərəcədə retrospeksiyaya əsaslanır. Təbii ki, mətdəki informasiyanın ardıcıl olaraq çoxalması əvvəlki informasiyanı hafizədə saxlamadan mümkün deyildir. Lakin retrospeksiya mətn kateqoriyası kimi müəllifin məqsədyönlü hərəkətini nəzərdə tutur və ona oxucunu aktuallaşdırılması zəruri olan faktları xatırlamağa, bu faktları hafizəsində yada salmağa məcbur etmək səlahiyyəti verir.

Retrospektiv təsvir müəllif sözləri vasitəsi ilə, obyektiv müəllif retrospeksiyası yaratmaqla verilir. Cümləyə aid qrammatik kateqoriyaları ucdantutma mətnin qrammatikasına aid etmək düzgün olmasa da, bəzi analogiyaların aparılması özünü doğruldur. Bunlardan biri deysis kateqoriyasıdır.

Adətən anaforik deysis nitq anından qabaqkı mətn parçasına istinad etmək üçün işlədilir, çünki belə deysisin işlədilməsindən əsas məqsəd artıq haqqında xəbər verilmiş informasiyanın yenidən, bəzən

bir qədər başqa cür təkrarlanması ilə bağlıdır.

Retrospeksiya kateqoriyasının yaradılması üçün tək-cə müəllif nitqindən istifadə edilmir. Müşahidələr göstərir ki, ayrı-ayrı sənətkarların əsərlərində personaj nitqində də (monoloq, dialoq və poliloq vasitəsi ilə) retrospeksiya özünə yer tuta bilir. Bu zaman personajın və ya personajların keçmişdə baş vermiş hadisələr barədə xatirələri əsas rol oynayır.

Eksplisit retrospeksiya mətnə qrammatik və leksik indikatorlar (məsələn, ago, the previous year və s. kimi temporal göstəricilər, “xatırlamaq, yada salmaq” mənasında remember, recollection, look back upon və s. kimi tematik-leksik qruplar) vasitəsi ilə realizə edilir və oxucunu səhsiz olaraq başlanğıc informasiyaya “qaytara” bilir. Mahiyyətinə görə eksplisit retrospeksiya daha çox konsentrasiyalı səciyyə daşıyır, qrammatik və leksik indikatorlar cümlədəki fikrin retrospektiv istiqamətini müəyyənləşdirir.

Nümunə üçün məşhur ingilis yazıçısı Con Qolsuorsinin “The Forsyte Saga” romanına müraciət etmək olar. Romanın ikinci cildində hadisələr XX əsrin əvvəlində cərəyan etsə də, bir sıra hallarda tarixi göstərilməklə keçmişə müraciət edilir və “geriyə dönüş” retrospeksiyası tətbiq olunur.

When, in 1895, Susan Hayman, the married Forsyte sister, followed her husband at the Ludicrously low age of seventy-four, and was cremated, it made strangely little stir among the six old Forsytes left. For this apathy there were three causes. First: the almost surreptitious burial of old Joylon in 1892 down at Robin Hill – first of the Forsytes to desert the family grave at Highgate. That burial, coming a year after Swithin’s entirely proper funeral, had occasioned a great deal of talk on Forsyte ‘Change, the abode of Timothy Forsyte on the Bayswater Road, London, which still collected and radiated family gossip.

Başqa bir yerdə oxuyuruq:

He under-estimated, no doubt, the change in the spirit of the age since he himself went up to Cambridge in ’66; and perhaps he under-estimated, too, his boy’s power of understanding that the was tolerant to the very bone.

Məlum olur ki, əsərin qəhrəmanı Colian Kembricə daxil olduğu 1866-cı ildən bəri zamanın ruhunun necə dəyişdiyini, eləcə də oğlunun onun hədsiz-hüdüdsüz səbrini hiss edib başa düşdüyünü düzgün

qiymətləndirməmişdir.

Göründüyü kimi, burada eksplisit retrospeksiya bütöv abzaslar şəklində qurulmuşdur.

Bələliklə, eksplisit retrospeksiya müxtəlif vasitələrlə formalaşır və bununla yalnız üslubi yolla təşəkkül tapan implisit retrospeksiya-dan fərqlənir.

Dissertasiyanın “Bədii mətdə retrospeksiya kateqoriyasının təşkili” adlanan **üçüncü fəslində** retrospeksiya kateqoriyasının təşəkkül tapmasında təkrarlar sisteminin rolu öyrənilmiş, məzmun-fakt informasiyası ilə məzmun-konsept informasiyasının müxtəlif variyasiya vəziyyətləri araşdırılmışdır.

Mətnin strukturunda başlanğıc məntiqi-informasiya sintaqmasının məzmununu identik mikro-mövzu kimi bir neçə dəfə təkrar oluna bilər.⁵ Hər bir yazıçı bundan istifadə etməklə obyektiv müəllif retrospeksiyası yaradır.

İngilis bədii mətninin təhlili göstərir ki, burada retrospeksiyanın bütün istiqamətləri xətti mahiyyət kəsb edir və onlar eyni zəncirin həlqələri kimi çıxış edir: hər bir sonrakı retrospeksiya əvvəlki retrospeksiyaya istinad edir və öz növbəsində onun vasitəsi ilə başlanğıc informasiyaya qayıdır.

Bədii əsərlərin nəzərdən keçirilməsi aşağıdakı ilkin nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1) oxucunun diqqətini əvvəllər təqdim edilmiş məzmun-fakt informasiyasına cəlb edən retrospeksiya kateqoriyası mətdə müxtəlif şəkillərdə təqdim edilə bilər;

2) mətnə daxil edilmə xüsusiyyətlərinə görə konsentrasiya olunan və dağınıq retrospeksiya növləri fərqləndirilir;

3) başlanğıc informasiyaya münasibətdə birinci, ikinci, üçüncü və s. retrospeksiya qayıdışları mətdə özünə yer tutur;

4) informasiyanın təqdim edilməsi üsullarına görə eksplisit və implisit retrospeksiya diferensiasiya edilir;

5) leksik, qrammatik, semantik və anlam təkrarları bir sistem kimi retrospeksiya kateqoriyasının formalaşmasında aparıcı rol oynayır;

6) təkrarlar sistemi vasitəsi ilə formalaşan retrospeksiya kateqoriyasının təhlili başlanğıc informasiya ilə retrospektiv informasiya

⁵ Общение. Текст. Высказывание, М., 1989, с.124-126.

arasında üç cür qarşılıqlı əlaqənin olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir:

- məzmun-fakt informasiyasına güclü təsir göstərməyən, lakin məzmun-konsept informasiyasını dəyişdirən retrospeksiya kateqoriyasını formalaşdıran təkrarlar sistemi;

- həm məzmun-fakt informasiyasını, həm də məzmun-konsept informasiyasını dəyişdirə bilən retrospeksiya kateqoriyasını formalaşdıran təkrarlar sistemi;

- nə məzmun-fakt informasiyasını, nə də məzmun-konsept informasiyasını dəyişdirə bilməyən retrospeksiya kateqoriyasını formalaşdıran təkrarlar sistemi.

Göstərilən məsələlərin tədqiqi mətnin struktur təhlili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

C.Faulzun «The Ebony Tower» povestində başlanğıc məzmun-fakt informasiyasının əhatə olunduğu bir səhnə vardır. Burada aşağıdakı söz və söz birləşmələrinin təşkil etdiyi mətn parçalarında verilmiş təkrar retrospeksiya kateqoriyasını yaradır:

In the end she pulled gently away *and turned against the gate, her back to him, with bowed head.*

- "I'm sorry".

- "I wanted you to".

She said, "It's all a lie, isn't?

"It does exist".

Once again he left hurtled forward – beyond the sex, the fancy, to where – her word – one glimpsed... the focus of that same Pisanello masterpiece.

He watched her go into her room, *the door close...*

Nümunə üçün gətirilmiş bu mətn parçasında ilk baxışda bir o qədər də əhəmiyyət daşımayan məhəbbət səhnəsi təsvir edilmişdir, lakin mövcud retrospeksiya sayəsində burada həmin parça tamamilə başqa anlam çaları kəsb edir. Qayıdış retrospeksiyası oxucunun təhkiyənin anlam mərkəzini aşkara çıxarmasına kömək edərək, onu başlanğıc informasiyaya qaytarır. That word she had used ... he saw her sitting on the sofa, her bowed head by the gate, her almost still – present face in the shadows downstairs... intolerable, intolerable, intolerable.

Bu retrospektiv təsvirdə oxucunu başlanğıc informasiyaya qaytaran vasitəsiz indikatorlardır: «that» işarə əvəzliyi «word» ismi ilə

işlənərək indikator rolunda çıxış edir. Bu söz birləşməsi başlanğıc informasiyada retrospektiv informasiyanı başa düşməkdən ötrü vacib olan bir sözün mövcud olduğunu nəzərdə tutur ki, həmin söz də bir qayda olaraq, mətnin ilk dəfə oxunuşu zamanı istər-istəməz oxucunun diqqətindən yayınmış olur. Verilmiş nümunədə Diana ilə söhbətdə işlədilmiş ən vacib «It (hiss) does exist» cümləsi təkrara məruz qalmasa da, burada retrospeksiya məhz təkrara aksent etməyə yönəldilmişdir və bununla da retrospeksiya məzmun-konsept informasiyasının dəyişdirilməsinə səbəb olur.

Təkrar vasitəsi ilə təşəkkül tapmış geriyyə qayıdış retrospeksiya-sı təhkiyənin ritmini dəyişdirir və (he saw her sitting) zərf forması ilə «still-present» əsasını özündə əhatə edən sifətin işlədilməsi buna kömək edir.

Yuxarıda göstərilmiş leksik vasitələr təhkiyəyə əyanilik çaları verir. «Intolerable» sifətinin üç dəfə işlədilməsi retrospeksiyanın effektivliyini gücləndirir və personajın daxili vəziyyətini oxucu qarşısında aşkarlamağa xidmət edir.

Nümunədən görüldüyü kimi, retrospeksiya məzmun-fakt informasiyasını dəyişdirmir, lakin məzmun-konsept informasiyasına təsir edir və onun aksentini dəyişdirir.

Retrospeksiyanın əsas funksiyasının aksentdəyişmə ilə bağlı olduğu yuxarıdakı nümunədən fərqli olaraq, elə retrospektiv istinadlar da vardır ki, burada oxucunun diqqəti müəyyən faktlar üzərində təsbit olunur. Bu həmin cür retrospeksiyanı ayrıca fərqləndirməyə imkan verir. Belə retrospeksiyanı şərti olaraq xatırlama-retrospeksiya adlandırmaq mümkündür.

Tədqiqatın əsas müddəaları nəticə hissəsində qruplaşdırılmışdır. Dissertasiya istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı ilə bitir.

Mövzu ilə bağlı aşağıdakı məqalələr nəşr edilmişdir:

1. Retrospeksiya kateqoriyasının əlamətdar xüsusiyyətləri – BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, «Mütərcim», Bakı, 2003, №4, səh. 8-12

2. İngilis mətnində eksplisit retrospeksiyanın formalaşması – Azər.MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, «Tədqiqələr», Bakı, 2003. №4, səh.254-258

3. Retrospeksiya kateqoriyasının təhlili yolları – ADU, «Elmi xəbərlər», Bakı, 2004, №1, səh.120-123

4. Obyektiv müəllif retrospeksiyası və subyektiv oxucu retrospeksiyası anlayışları – Filologiya məsələlərinin xüsusi buraxılışı, «Elmi axtarışlar» XI toplu, Bakı, 2004, səh.238-243

5. Bədii mətnə retrospeksiyanın iki növü – Pedaqoji universitetin xəbərləri, Bakı, 2004, №4, səh.490-495

6. Bədii mətnə retrospeksiya kateqoriyası və onun əsas formaları - ADU, «Elmi xəbərlər», Bakı, 2005, №3 səh. 47-51

7. Bədii mətn zaman daxilində cərəyan edən proses kimi – Folklorşünaslıq: tarix, incəsənət və nəzəri məsələlər (Elmi axtarışlar məcmuəsinin davamı), Toplu 14, Bakı, 2005 səh. 22-26

**ФОРМИРОВАНИЕ КАТЕГОРИИ РЕТРОСПЕКЦИИ
В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ
(на материале английского языка)**

Р Е З Ю М Е

Представленная к защите диссертационная работа посвящена изучению роли категории ретроспекции в составлении художественного текста в английском языке.

В введении обоснована актуальность темы, представлены цель и задачи исследования, научная новизна, научно-теоретическое и практическое значение, а также методологическая основа исследования.

В первой главе, именуемой «Категория ретроспекции и ее основные формы», рассмотрены ведущие грамматические категории, в той или иной степени связанные с ретроспекцией, и на этом фоне ретроспекция изучена как одна из ведущих категорий текста.

Во второй главе, под названием «Разнообразие категории ретроспекции», приведена классификация видов ретроспекции и исследованы субъективная читательская и объективная авторская ретроспекции, имплицитные и эксплицитные разнообразия ретроспекции.

В третьей главе, озаглавленной «Организация категории ретроспекции в художественном тексте», изучены проблемы роли системы повторов в формировании ретроспекции, освещены вопросы соотношения фактуально-содержательной и концептуально-содержательной информации, моменты их изменения и стабильности.

В конце работы представлено **заключение**, охватывающее основные положения исследования.

THE FORMATION OF THE RETROSPECTIVE CATEGORY
IN THE LITERARY TEXT
(on the basis of English materials)

S U M M A R Y

The present dissertation is devoted to the study of the role of the retrospective category in the organization of the text. The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of references.

Introduction covers the following issues: actuality of the subject, aim and tasks of the research; its scientific novelty, theoretical and practical significance and the methodological basis of the research.

Chapter I, named «Category of Retrospective Review and its basic Forms», deals with the main grammatical categories, more or less connected with retrospective review, and accordingly, with retrospective category as one of the main categories of the text.

Chapter II, titled «Varieties of the Retrospective Review», deals with the classification of the types of the retrospective review. Reader's subjective and author's objective retrospection, as well as implicit and explicit retrospection have been considered.

Chapter III, titled «Organization of the Retrospective Review in the text» - is devoted to the following problems: the role of the system of repetitions in the formation of retrospective review; correlation of factual-content and conceptual-content information; their modifications and stability.

Conclusion contains basic results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ**

На правах рукописи

ТАРАНА ИСМАИЛ ГЫЗЫ АХМЕДОВА

**ФОРМИРОВАНИЕ КАТЕГОРИИ РЕТРОСПЕКЦИИ
В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ**

(на материале английского языка)

10.02.04 – Германские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой
степени кандидата филологических наук

БАКУ-2005